

A Sociological Study of Ravandi's *Rahat-o-Sodour* and *Ayat-o-Sorour* Based on the Descriptive Dimension of Lucien Goldman's Theory of Developmental Constructivism

Ismaeil Narmashiri*

Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Velayat University, Iranshahr, Iran. E-mail: toordan@yahoo.com

Zahra Shohlibor

M.A. Student, Persian Language and Literature, Velayat University, Iranshahr, Iran.

Print ISSN:
2251-7138
Online ISSN:
2476-6186

Article Type:
Research Article

Article history:

Received January 21,
2021
Received in revised
form September 13,
2022
Accepted July 06,
2022
Published Online
January 06, 2025

Keywords:

Genetic
structuralism,
Rahat-o-Sodour,
worldview of
classes,
significance

ABSTRACT

Drawing upon the theories of Georg Lukacs, Marx, Hegel, and Jean Piaget, Genetic Structuralism, a branch of the sociology of literature developed by Lucien Goldman, examines text structures and their effects, as well as the way they were constructed in relation to their historical status. It emphasizes the unity of form and content, relating each work to the worldview held by its author's social class, in an attempt to discover the relationship between the internal structure of a work and the thought structure of its author's social class. In essence, genetic structuralism examines historical behaviors and tangible significances influenced by the author's social class in their emotional and intellectual life. In this approach, therefore, the content of a literary work is examined rather than merely described. The present research focuses on examining the influence of historical and social conditions and requirements on the author's emotional and intellectual dimensions, and the observability of these effects within the work's structures.

Cite this Article: Narmashiri, I., & Shohlibor, Z. (2025). A Sociological Study of Ravandi's *Rahat-o-Sodour* and *Ayat-o-Sorour* Based on the Descriptive Dimension of Lucien Goldman's Theory of Developmental Constructivism. *Literary Text Research*, 28 (102), 9-40. <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.58468.3298>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.58468.3298>

ATU
PRESS

Introduction

When reading texts and literary works affects the mind of the audience, it must be acknowledged that the reception of artistic pleasure cannot be considered the only function of literary works. Based on this, the study of texts opens new attitudinal windows and new acquisition experiences for informed audiences and people of knowledge. Today, literary criticism, in parallel with interdisciplinary studies, is capable of revealing hidden meanings and thoughts behind the multiple layers of texts and literary works through its own methods and techniques. Meanwhile, through literary theories, sociological critique of developmental constructivism, one of its basic foundations, attempts to specifically and convincingly explain the relationship between a literary work and the social, political, and economic aspects of the author's era. It is clear that every literary phenomenon has a creator, and the literary creator is inseparable from society. Hence, "each person belonging to any social group reflects his thoughts, feelings, and behavior" (Goldman, 2013: 178). These elements and conditions, whether desired or not, affect the significant development of the structure of their work. Now, since sociology "cannot accept that fundamental laws governing the fate of creators in the field of culture should be firmly separated from the rules governing the daily behavior of all people in life and economy" (ibid; 177). Therefore, in such cases, the sociological critic, with necessary concentration, attempts to understand the relationship of people in society with the literary work from a holistic perspective.

Literature Review

To date, no research based on the sociological reading of *Rabat-o-Sodour* and *Ayat-o-Sorour* using the critique of developmental constructivism has been conducted. However, articles and books worthy of attention have paralleled theses with titles related to this theory, where authors have attempted to connect their work's titles and subjects to components of the index sociological theories employed by Goldman. For example, two of them are mentioned:

1. Sociological criticism of the novel "Autumn is the Last Season of the Year" with the approach of developmental structuralism, written by Mahboud Fazli, *Literary Researches* magazine, number 73, autumn 2020.
2. Analysis of the novel "Deraznae Shab" based on Lucien Goldman's theory of developmental constructivism, written by Parisa Golyari, Badrieh Qavami, and Jamal Adhami, *Fictional Literature Research Journal*, number 74, summer 2020.

Methodology

This research was conducted using a library study method in an analytical way. First, an attempt was made to consider and review most of the related sources and articles. Then, based on the entries and question of the text *Rabat-o-Sodour*, it was carefully and patiently read, and necessary textual evidence was extracted. All the evidence and

textual information were categorized according to Goldman's sociological theoretical and intellectual indicators and assumptions. Finally, after adaptation and analysis of the obtained information, it was compiled.

Conclusion

The findings of this research indicate that the mental structure of Ravandi's society influenced the meaning of the structure of *Rabat-o-Sodour* and *Ayat-o-Sorour*, and this is effectively a coherent adaptation in terms of collective character with the structure of the work, achieved through possible awareness and real peripheral and interdiscursive awareness of social institutions. The textual world of *Rabat-o-Sodour* in the field of Seljuq politics clearly shows primitive and aggressive actions, not only during campaigns but also at other times, throughout all parts of society. Objectification and commodification of women and religion, obtained after the sociological reading of *Rabat-o-Sodour*, reveal the hidden worldview of the author and the text. In the Seljuq era, women lacked identity. Girls and women were potential commodities in the hands of rulers to achieve political and ethnic interests and support. The Seljuqs outwardly decorated their religion, but textual evidence shows that religion, like women, had an exchange value in the policies of the Seljuq rulers.

One of the important topics in Goldman's sociology is the problematic hero or heroine. The text of *Rabat-o-Sodour*, from the perspective of the collective worldview of Khwaje Nezamolmulk's character, thinking, and action, creates a problematic hero. Possible Sufi consciousness, obtained through the adaptation of society's indicators with Goldman's theory, is one of the concepts found in *Rabat-o-Sodour*.

The topic of individual and interdiscourse subjects, in addition to the mentioned topics, plays a significant role in expressing the coherence and worldview governing the structure of *Rabat-o-Sodour*. Many individual subjects appear in the format of persons, including the royal family, doormen, ministries, emirates, judges, colonels, secretaries, castle keepers, special slaves, messengers, etc. In *Rabat-o-Sodour*, qualitative value categories such as equality, brotherhood, freedom, and security are not mentioned.

خوانش جامعه‌شناسانه راحة‌الصدر و آية‌السرور راوندی با تکیه بر بعد تشریحی نظریه ساخت‌گرایی تکوینی لوسین گلدمن

اسماعیل نرماشیری* نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ولایت، ایرانشهر، ایران. رایانامه: toordan@yahoo.com

زهرا شهلی‌بر دانشجوی کارشناسی ارشد، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ولایت، ایرانشهر، ایران.

چکیده

ساخت‌گرایی تکوینی شاخه‌ای از جامعه‌شناسی ادبیات است که لوسین گلدمن آن را بر اساس نظریات گئورگ لوکاچ، مارکس، هگل و ژان پیازه بنا نهاد. وی در این روش به بررسی ساختارهای معنادار متون و آثار و چگونگی پدید آمدن این ساختارها بر اساس پس‌زمینه‌های تاریخی آن‌ها می‌پردازد و به وحدت میان صورت و محتوا تأکید دارد. بر پایه دیدگاه ایشان چون انسجام هر اثر ادبی مربوط به جهان‌نگری طبقات است؛ از این رو، باید همواره کوشید تا رابطه ساخت درونی اثر را با ساخت فکری طبقه اجتماعی نویسنده دریافت. علاوه بر این، می‌توان گفت که ساخت‌گرایی تکوینی اصولاً به بررسی منش تاریخی و اجتماعی و دلالت‌های عینی متأثر از گروه اجتماعی در زندگی عاطفی و عقلانی آفریننده اثر می‌پردازد. پس در این شیوه به جای توصیف، تشریح محتوای اثر ادبی مورد مذاقه قرار می‌گیرد. به هر روی، پژوهش حاضر بر این مسئله متمرکز است: آگاهی‌های ذهنی و طبقاتی برآمده مقتضیات تاریخی و اجتماعی حاکم در دوره راوندی در چه سطحی و با چه کیفیتی در معناداری ساختار و تکوین راحة‌الصدر مؤثر بوده است؟ به طور کلی، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که راوندی به طور ناآگاهانه تحت تأثیر گفتمان‌های عصر سلجوقی بوده است و شاخص‌های جامعه‌شناسی گلدمن در تکوین و انسجام فکری راحة‌الصدر و معنادار کردن ساختار آن مؤثر بوده‌اند و راوندی نیز توانسته است جهان‌بینی، ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره سلجوقی را به درستی براساس شرایط تاریخی و اجتماعی آن دوره بیان کند.

شاپا چاپی:

۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی:

۲۴۷۶-۲۱۸۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۳۹۹/۱۱/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۰۶/۲۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۰۴/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۰/۱۵

کلیدواژه‌ها:

ساخت‌گرایی

تکوینی،

راحة‌الصدر،

جهان‌نگری طبقات،

دلالت‌ها.

استناد به این مقاله: نرماشیری، اسماعیل و شهلی‌بر، زهرا. (۱۴۰۳). خوانش جامعه‌شناسانه راحة‌الصدر و آية‌السرور راوندی با تکیه بر بعد تشریحی

نظریه ساخت‌گرایی تکوینی لوسین گلدمن. متن پژوهی ادبی، ۲۸(۱۰۲)، ۴۰-۹. <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.58468.3298>

© ۲۰۱۶ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

آدرس سایت: <https://ltr.atu.ac.ir/>

۱. مقدمه

وقتی خوانش متون و آثار ادبی می‌تواند بر ذهن مخاطب تأثیر بگذارد پس باید اذعان کرد که دریافت صرف تلذذ هنری نمی‌تواند یگانه کارکرد آثار ادبی دانسته شود. بر همین اساس، مطالعهٔ متون باعث خواهد شد تا دریچه‌های نگرشی تازه و تجربه‌های اکتسابی نوینی را برای مخاطب آگاه و اهل شناخت باز کند.

امروزه نقد ادبی به موازات مطالعات بین‌رشته‌ای قادر است با شیوه‌ها و شگردهای خاص خود در پس لایه‌های چندگانهٔ متون و آثار ادبی، معنا و اندیشهٔ پنهان را آشکار سازد. لزوماً «تشحید ذهن و آشنایی با افق‌های گسترده‌تر تحلیل و تفسیر متون» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۱۴) نیز از همین رهگذر نقد ادبی است. در این میان از خلال نظریه‌های ادبی، نقد جامعه‌شناختی که ساخت‌گرایی تکوینی یکی از مبناهای اساسی آن است، سعی دارد تا به طور مشخص و متقن رابطهٔ اثر ادبی را با ابعاد اجتماعی و سیاسی و اقتصادی حاکم بر دورهٔ نویسنده تبیین نماید.

واضح است هر پدیدهٔ ادبی دارای یک آفریننده است و آفرینندهٔ پدیدهٔ ادبی ناگزیر از جامعه است؛ از این رو، «تعلق فرد به هر گروه اجتماعی، بازتاب‌هایی بر اندیشه، احساس و رفتار او دارد» (گلدمن^۱، ۱۳۹۲: ۱۷۸) که این مجموعهٔ عناصر و شرایط خواه ناخواه در تکوین معناداری ساختار اثر وی تأثیر خواهد گذاشت. حال از آنجا که جامعه‌شناسی نمی‌تواند بپذیرد که قوانین بنیادین حاکم بر رفتار آفرینش‌گران در عرصهٔ فرهنگ از قوانین حاکم بر رفتار روزانهٔ همهٔ افراد در زندگی و اقتصادی قاطعانه جدا باشد (همان: ۱۷۷). بنابراین، در چنین حالتی منتقد جامعه‌شناختی با تمرکز لازم باید بکوشد تا از رهگذر کلیت به روابط افراد جامعه با اثر ادبی پی ببرد.

با نگاه به اهمیت تحول جامعه و پیچیدگی‌های زمینه‌های تاریخی با اجتماع پس «ژرف‌کاوی و ریشه‌جویی در بررسی سرچشمه و خاستگاه اجتماعی شعر و ادب؛ به ویژه تدقیق در بستگی‌های متقابل این هنر با دیگر مظاهر زندگی اجتماع-اجتماعی که خود کلاف پیچیده‌ای از شبکه‌های گوناگون روابط و امور و پدیده‌هاست- به کوشش و ریشه‌جویی و ژرف‌نگری باز هم بیشتر نیاز دارد. این کوشش و پژوهش، این ایجاد پل میان ادبیات از سویی و علوم اجتماعی از سوی دیگر، وظیفه‌ای است که جامعه‌شناسی ادبیات تعهد کرده است» (ترابی، ۱۳۸۵: ۵).

1. Goldman, L.

به هر ترتیب، ضرورت درک روابط جامعه و فرد و چگونگی تأثیر‌گذاری و تأثیرپذیری، سرانجام موجب شد تا لوسین گلدمن شیوهٔ ساخت‌گرایی تکوینی خود را به ظهور رساند. وی در مورد نقد آثار ادبی به روش‌های اثباتی تأکید ویژه و فراوانی دارد. او با علم به این که در علوم انسانی نمی‌توان از روش‌های دقیقی که در علوم تجربی به کار می‌رود، بهره گرفت، معتقد است «کوشش برای تحقق واقعیت جامع و ذهنی، به اندازهٔ دانش‌های فیزیک و شیمی، روحیهٔ انتقادی و دقت می‌طلبد» (گلدمن، ۱۳۸۲: ۱۷). از این رو، خوانش ساخت‌گرایانهٔ تکوینی اثر ادبی باید تا حد امکان منطقی و اثباتی عمل کند و برای این کار، پژوهش‌گر باید از هم‌دلی و برخورد عاطفی با اثر تحت مطالعه و تحقیق بپرهیزد و «این کار باید تابع یک قاعده اساسی باشد: همه متن را گزارش کند و چیزی بدان نینفازد» (همان: ۸۸). گذشته از این، در ساخت‌گرایی تکوینی اهتمام محقق بر این مقرر است تا «از جهان‌بینی مطرح در متن به جهان‌بینی فرد نویسنده و نیز از جهان‌نگری نویسنده در نهایت به جهان‌نگری گروه نویسنده که در آن قرار دارد، پی ببرد» (ر. ک: گلدمن، ۱۳۷۷: ۲۱۲). بر این پایه باید گفت ساخت‌گرایی تکوینی یک روش دیالکتیکی است که «از متن به فرد و از فرد به گروه اجتماعی پیش می‌رویم» (ر. ک: گلدمن، ۱۳۷۶: ۱۹۰).

راحة‌الصدور و آیه‌السرور تألیف محمد بن علی بن سلیمان راوندی که در تاریخ آل سلجوق به نگارش درآمده است «یکی از بهترین کتب نثر فارسی است و در شیوهٔ نثر فنی مانند کلیله و دمنه ممتاز است، [این اثر] ولی از کلیله و دمنه ساده‌تر و مشکلات تازی در آن کمتر و موازنه و قرینه‌سازی جز در مواردی خاص و به نادر در آن دیده می‌شود» (بهار، ۱۳۶۹: ۴۰۶). این متن از جمله متون فاخر در میان کتب قرن ششم و هفتم هجری قمری است که از باب سلاست انشا و اطلاعات فراوان تاریخی و اجتماعی در شمار معتبرترین و سودمندترین کتب فارسی پیش از حملهٔ مغول است.

این مقاله می‌کوشد تا با بهره‌گیری علمی از نظریهٔ ساخت‌گرایی تکوینی با تمرکز و تأمل به دو مسئله بپردازد:

- ۱- آگاهی‌های ذهنی و طبقاتی برآمدهٔ مقتضیات تاریخی و اجتماعی حاکم در دورهٔ راوندی در چه سطحی و با چه کیفیتی در معناداری ساختار و تکوین راحة‌الصدور مؤثر بوده است؟
- ۲- راوندی در بیان آگاهی‌های ممکن و واقعی در بعد دیا لکتیکی جامعه و اثر ادبی چگونه اندیشیده است؟

۲. پیشینهٔ پژوهش

تا به حال تحقیقی مبنی بر خوانش جامعه‌شناسانهٔ راحة‌الصدور و آیه‌السرور راوندی با تکیه بر نقد ساخت‌گرایی تکوینی صورت نگرفته است. البته مقالات درخور توجهی به موازات کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها با عنوان این نظریه انجام شده است که هریک از نویسندگان، فراخور عنوان و موضوع کارشان سعی کرده‌اند تا مؤلفه‌هایی از شاخص‌های نظریهٔ جامعه‌شناختی گلدمن را به کار گیرند. به طور نمونه در ادامه به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱- نقد جامعه‌شناسی رمان پاییز فصل آخر سال است با رویکرد ساختارگرایی تکوینی، نوشتهٔ مه‌بود فاضلی، مجلهٔ پژوهش‌های ادبی، شماره ۷۳، پاییز ۱۴۰۰.

۲- تحلیل رمان درازنای شب براساس نظریهٔ ساخت‌گرایی تکوینی لوسین گلدمن، نوشتهٔ پریسا گل یاری، بدریه قوامی و جمال ادهمی، مجله پژوهش‌نامهٔ ادبیات داستانی، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۰.

۳- بررسی جامعه‌شناختی چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم با تأکید بر رویکرد لوسین گلدمن، نوشتهٔ ندا یانس، پروانه عادل‌زاده و کامران پاشایی فخری، مجلهٔ ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، شماره ۶۸، سال ۱۴۰۰.

۴- واکاوی جامعه‌شناختی ادبی در داستان کوتاه /الزیرف بر اساس اسلوب لوسین گلدمن، نوشتهٔ سید محمدرضا خضری و مریم عظمت پناه، مجلهٔ زبان و ادبیات عربی، شماره ۲۲، سال ۱۳۹۹.

۵- تبیین وجهی مغفول در پیدایش شعر عرفانی فارسی با تکیه بر رویکرد ساخت‌گرایی تکوینی لوسین گلدمن، نوشتهٔ سپیده ملکی، سید ابوالقاسم حسینی و منصور ابراهیمی، مجلهٔ الهیات هنر، شماره ۱۳، سال ۱۳۹۷.

۶- بررسی جامعه‌شناختی رمان‌های جزیره سرگردانی و کولی کنار آتش، نوشتهٔ روزبه مرادی، بهمن زندی و مریم‌السادات غیاثیان، مجلهٔ جامعه پژوهی فرهنگی، شماره ۱۳، سال ۱۳۹۷.

۷- نقد ساخت‌گرایی تکوینی رمان همسایه‌ها اثر احمد محمود، نوشتهٔ آرزو شهبازی، مریم حسینی و عسگر عسگری حسن‌لو، مجلهٔ مطالعات داستانی، سال دوم، شماره ۳، سال ۱۳۹۳.

۸- تحلیل جامعه‌شناختی رمان‌های احمد محمود، پایان‌نامهٔ فاطمه نارویی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال ۱۳۹۱.

۹- بررسی رمان‌های احمد محمود از منظر ساخت‌گرایی تکوینی، پایان‌نامهٔ مرتضی قاسمی، دانشگاه سمنان، سال ۱۳۹۱.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به روش مطالعهٔ کتاب‌خانه‌ای به شیوهٔ تحلیلی فراهم آمده است. ابتدا به طور مشخص کوشش شده تا اکثر منابع و مقالات مرتبط مورد توجه و بررسی قرار گیرد و بعد از آن براساس مدخل‌ها و پرسش‌ها متن *راحة‌الصدور* با نهایت دقت و شکیبایی خوانش و شواهد متنی لازم استخراج شود. سپس تمامی شواهد و اطلاعات متنی با رعایت شاخص‌ها و مفروضات نظری و فکری جامعه‌شناختی گلدمن دسته‌بندی شده است. سرانجام پس از انطباق و تحلیل اطلاعات به دست آمده تألیف و تدوین صورت گرفته است.

۴. مبانی نظری و چهارچوب فکری

لوسین گلدمن یکی از نظریه‌پردازان سدهٔ بیستم میلادی است که روش ساخت‌گرایی تکوینی را در عرصهٔ مطالعات جامعه‌شناختی ادبی ارائه کرده است. وی معروف‌ترین منتقد مارکسیست ساخت‌گراست که البته برخلاف سایر ساخت‌گراها بر اصل کلیت که آن را از لوکاچ^۱ و او نیز از هگل^۲ گرفته بود، پافشاری می‌کرد. او در اصول اساسی خود؛ یعنی کلیت و انسجام پیرو لوکاچ بود و در عین حال از روان‌شناس معروف، ژان پیاژه^۳ نیز تأثیر پذیرفته بود.

گلدمن روش خود را از این لحاظ ساخت‌گرا نامید که «به بررسی ساختارهای اثر و رابطهٔ آن با ساخت‌های ذهنی می‌پرداخت و تکوینی از این لحاظ که علت به وجود آمدن این ساختارها را براساس شرایط تاریخی تشریح می‌کرد» (ولی پورهفشجانی، ۱۳۸۷: ۱۳۰). اصولاً ساخت‌گرایی تکوینی، روشی دیالکتیکی در مطالعات جامعه‌شناختی هنر به طور عام و ادبیات به طور خاص است که هدف آن ایجاد وحدت میان صورت و محتوای آفرینش هنری است. وی نمی‌پذیرد که «قوانین بنیادین حاکم بر رفتار آفرینش‌گران در عرصهٔ فرهنگ از قوانین حاکم بر رفتار روزانهٔ همهٔ افراد در زندگی اجتماعی و اقتصادی، قاطعانه جدا باشد» (گلدمن، ۱۳۷۷: ۲۰۱). در واقع

1. Lukace, G.

2. Hegel, G. W. F.

3. Piaget, J.

ایشان «کوشش برای دریافت اثر هنری را فارغ از درک اجتماعی که بستر آفرینش آن است، همان قدر بیهوده می‌داند که تلاش کنیم واژه را از جمله و جمله را از گفتار بیرون بکشیم» (همان). یکی از مفاهیم اساسی نظریهٔ گلدمن، ساختار معنادار است. ساختار، معادل نظام است. درون یک نظام، کارکرد اجزا به هم مرتبط است؛ در نتیجه شناخت کل مجموعه منوط به شناخت اجزا و شناخت اجزا در گرو شناخت کل مجموعه است. به این ترتیب وی به سراغ اجزای سازندهٔ اثر ادبی می‌رود و درصدد کشف و تبیین این ساختارهای معنادار است. اصطلاح ساختار معنادار، «علاوه بر این که بر وحدت اجزا در یک اثر تأکید می‌کند و میان اجزا و کلیت اثر، رابطهٔ متقابل نشان می‌دهد به معنای ساختار درونی اثر در نحوهٔ بازتاباندن جهان‌بینی مستتر در آن نیز هست» (عسگری حسن‌لو، ۱۳۸۶: ۵۷). به عبارت دیگر، با ارتباط برقرار کردن میان اجزای سازندهٔ اثر، ساختار معنادار آن در قالب کلیتی منسجم پدیدار می‌شود. با کشف ساختار معنادار جهان‌بینی نویسنده که در حقیقت نمایندهٔ طبقهٔ خویش است نیز آشکار می‌شود، چراکه به اعتقاد او اثر زایندهٔ ذهن و تخیل یک فرد نیست، «بلکه اثر، بیان نوعی آگاهی جمعی است که هنرمند با شدتی بیش از اکثر افراد در تدوین آن شرکت می‌ورزد» (گلدمن، ۱۳۷۷: ۶۴).

در یک تعریف مختصر و مفید، فرضیه بنیادین و اساسی ساخت‌گرایی تکوینی لوسین گلدمن بر این است که «خصلت جمعی آفرینش ادبی، حاصل آن است که ساختارهای جهان آثار با ساختارهای ذهنی برخی از گروه‌های اجتماعی هم‌خوان‌اند و یا با آن‌ها رابطه‌ای درک‌پذیر دارند» (اسکارپیت^۱، ۱۳۸۷: ۱۹).

با توجه به این روش برای بررسی یک اثر «دو مرحله باید طی شود؛ نخست باید اثر را در ساختار آن فهمید، این مرحله را فرآیند درک (دریافت) می‌نامند. در مرحله بعد باید ساختار اثر را در ساختار اقتصادی - اجتماعی آن جای داد. این مرحله روند توضیح (تشریح) نام دارد» (گلدمن، ۱۳۸۲: ۱۷). در مرحلهٔ درک یا دریافت، وجوه هنری، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی اثر واکاوی می‌شود و از کنار هم نهادن این یافته‌ها، کلیت حاکم بر اثر یا ساختار معنادار آن به دست می‌آید. در مرحلهٔ تشریح یا توضیح، ساختارهای اجتماعی زمانه تولید اثر و مهم‌ترین عوامل و عناصر تأثیرگذار در ساماندهی آگاهی جمعی و ساختار کلی حاکم بر آن دوره بازنمایی می‌شود.

1. Escarpit, R.

۵. خوانش جامعه‌شناسانهٔ راحة‌الصدر و آية‌السرور

۱-۵. تبلور جهان‌نگری راوندی و معناداری ساختار جهان متن راحة‌الصدر

آن‌گونه که در بخش مبانی تبیین شد، یکی از شاخص‌های مهم جامعه‌شناختی گلدمن در سطح تشریح، توجه به مفهوم ساختار معنادار است. اصولاً «همهٔ انسان‌ها می‌کوشند تا اندیشه، عاطفه و رفتارشان را به صورت یک ساختار معنادار و منسجم درآورند و در این چشم‌انداز، آفرینش فرهنگی در صورت‌های مختلف خود اعم از دینی، فلسفی، هنری و البته ادبی، رفتاری ممتاز است؛ زیرا در عرصهٔ خاص، ساختاری نسبتاً منسجم و معنادار ایجاد می‌کند. به این معنا که به هدفی نزدیک می‌شود که همهٔ اعضای گروه اجتماع معینی بدان گرایش دارند» (گلدمن، ۱۳۹۲: ۱۷۸).

مسئلهٔ به‌دلیل بُعد اثرگذار اجتماعی، هر اثری زایندهٔ اندیشه و جهان‌بینی فرد نیست؛ بر این اساس ساختار جهان راحة‌الصدر با ساختار ذهنی برخی از طبقات اجتماعی زمان تولید هم‌راستا و هم‌خوان است.

مطلب مهم دیگر این که ساختار معنادار علاوه بر مشخصه‌های مطرح شده به طرز می‌کوشد تا جهان‌بینی نویسنده را که به شکلی نمایندهٔ گروه و طبقهٔ اجتماعی است، آشکار کند؛ دورهٔ زندگی راوندی مصادف با حکومت قدرت‌مند ترکان سلجوقی است. ایشان گروهی صحرائین و فاقد آیین مملکت‌داری بودند و «زندگی شهری و پذیرش نظم و قانون با طبیعت بدوی و بیابانی آن‌ها سازگار نبود» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۴۶۳). در رأس حکومت‌شان سلطان قرار داشت؛ بر طریقه و سلک اهل دین بودند، اما آن‌گونه که از خصلت و خوی و رفتارشان در عرصهٔ سیاست-گذاری برمی‌آید، نشان می‌دهد که از دین و مناسک آن به نفع نظام طبقاتی سیاسی و عصیت نژادی خود استفاده می‌کردند.

در کتب تاریخی و حتی راحة‌الصدر به فراوانی یافت می‌شود که دورهٔ فرمان‌روایی سلجوقیان یکی از سخت‌ترین دوره‌ها به لحاظ خشونت و تعدی است؛ تا به حدی که آنان تحمل کسی و فرقه‌ای غیر از خودشان را نداشتند و گروه و توده‌های اجتماعی دیگر تحت انقیاد و سیطرهٔ فکری و حکومتی آن‌ها قرار داشتند. حال اگر بخواهیم به طور مشخص به نمونه‌های مصرح متنی اشاره کنیم، می‌توان گفت: به دار آویختن، خفه کردن، سر بریدن، مثله کردن، سوزاندن، مسموم کردن،

کندن پوست، افکندن از بلندی، کور کردن، بریدن اندام، اخته کردن، تعرض به نوامبس، غارت و چپاول کردن، ریختن خاک در دهان و کندن ریش.
البته فراموش نشود که تمام این نکوهیدگی‌ها با اندیشهٔ قیام و در لوای فهم دینی قومی و نژادی صورت می‌گرفت:

«در روز بار سلطان [سنجر] بهرام شاه بن مسعود از غزنین سر سوری ملک غور با هدایا فرستاده بود عرض کردند و فرید کاتب این دو بیتی بگفت:

آن‌ها که به خدمت نفاق آوردند   سر جمله عمر خویش طاق آوردند
دور از سر تو سام به سرسام بمرد   و اینک سر سوری به عراق آوردند»
(راوندی، ۱۳۶۴: ۱۷۵)

این عبارت قابل تأمل زیما^۱ را که به طریقی سنجیده می‌تواند کلیت ساختار راحة‌الصدور و ذهنیت راوندی را نشان می‌دهد، مدنظر قرار داد: «متن ایدئولوژی را بیان نمی‌کند، بلکه با پدیدار ساختن تضادها و کمبودهای آن را نشان می‌دهد» (زیما، ۱۳۹۲: ۱۳۱). شرایط برشمرده شده فقط مربوط به یک زمان و یا مربوط به یک فرمانروای خاص نیست، بلکه در تمام ادوار سلجوقی جاری است. دستیابی به این آگاهی جمعی به درستی و واقع‌گرایانه می‌تواند خواننده را در درک موقعیت تولید راحة‌الصدور و موقعیت فردی راوندی را در عوامل فرافردی از حیث معناداری ساختار در بازتاباندن جهان‌بینی مستتر، یاری رساند. به این نمونه‌های دیگر برای اشراف بیشتر و اتقان علمی التفات فرمایید:

«مؤلف این کتاب محمد بن علی بن سلیمان الراوندی او را گفت در حق سلطان نامعتقد شدی که خانه‌ات بغارتی‌زند»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۳۴۴)

و یا:

1. Zima, P.

«بعد از او املاک و اسباب هیچ بنماند و زن و فرزند نیندوخت، وارثان و برادران پنجاه من کاغذهای دویستی قسمت کردند»

(همان)

در پایان این مدخل بیان این مطلب - اگرچه پیش‌تر گفته شد - بجا است؛ آن‌که بدانیم که راوندی در تضادی از نگرش و رفتار به سر می‌برد؛ گاه به مدح فراوان و گاه به وعظ و عبرت‌اندیشی روی می‌آورد. تمام این خصوصیت‌ها در اضلاع *راحه‌الصدر* به طور پیدا و پنهان قابل حصول است و این موضوع بر اساس ساخت‌گرایی تکوینی روان‌شناختی برآمده از فضا و شرایط جامعه است که پیکرهٔ جامعه در اغلب بخش‌ها متراکم از تضادهاست. بنابراین، چنین وضعیتی خواه ناخواه هم در منش و هم در کنش اجتماعی و هم در سطح فعالیت‌ها در هر صنف و رده‌ای تأثیر می‌گذارد که این خود می‌تواند مقوله‌ای مهم در چهارچوب فکری ساخت‌گرایی تکوینی گلدمن در بحث ساختار معنادار و جهان‌نگری مستتر آفریننده تلقی شود.

۵-۲. کالاشدگی شخصیت زن و مذهب و بازتاب آن‌ها در *راحه‌الصدر*

کالاشدگی از جمله اصطلاحات کلیدی و مفاهیم مطرح در نظریهٔ ساخت‌گرایی تکوینی گلدمن دانسته می‌شود. این اصطلاح گاه در نظریهٔ گلدمن معادل شی‌وارگی یا شی‌شدگی است. در این باره گفته شده: «شی‌شدگی اصطلاحی است که فیلسوف مارکسیست مجار، گنورک لوکاج در کتاب تاریخ و آگاهی طبقاتی به عنوان بخشی از نظریهٔ دیالکتیکی خود دربارهٔ جامعه مطرح کرد. لوکاج از اصطلاح شی‌شدگی فرآیند اقتصادی‌ای را مراد می‌کند که به واسطهٔ آن در جامعهٔ سرمایه‌داری کنش‌ها با روابط اجتماعی انسان، شکل کنش‌ها یا روابط میان چیزها با اشیا را به خود می‌گیرند [...] شی‌شدگی شباهت‌های مفهومی با نظریهٔ کارل مارکس دربارهٔ از خود بیگانگی و نظریهٔ مارکس و بر دربارهٔ عقلانی‌شدگی دارد» (مکاریک^۱، ۱۳۸۸: ۱۹۶).

در مفاهیم فکری گلدمن شی‌وارگی یا کالاشدگی مفاهیم متناهی را شامل می‌شود و می‌تواند تمامی عناصر اجتماعی و انسانی را در برگیرد. در ساختار *راحه‌الصدر* دو مقولهٔ برجسته قابل بررسی است؛ دین و مقوله‌های اعتقادی و دیگری جنس زن. در عصر سلجوقیان این دو به موازات هم برای تحکیم و استوارسازی پایه‌های حکومت ایشان استفاده می‌شده است. آنان در ابتدای

1. Makaryk, I. R.

تسلط به دلیل ناهمخوانی فرهنگی و فکری و گسست تعامل با پیکره و گروه‌های اجتماعی می‌کوشیده‌اند تا به شکلی اندیشیده و از دو ابزار میانجی ازدواج و تقید دینی و مذهبی بهره گیرند. ازدواج در انگاره‌های سلجوقیان صرفاً با کارکرد انسانی و اعتقادی صورت نگرفته است. آنان همواره در پی طریقی بودند تا به هر نحوی از انحا ارتباط خود را با بخش‌های قدرت و حکومت خصوصاً عباسیان برقرار کنند که البته یکی از راه‌های اندیشیده شده ازدواج بود.

نگاه‌شی‌وارگی به شخصیت زن و مذهب در دوره‌های متمادی سلجوقیان توانسته است مجالی را برای توسعه‌طلبی و از سر راه برداشتن دشمنان فراهم آورد. دختران در دست آنان انگار اموال و کالایی بالقوه تلقی می‌شدند تا بین صاحبان قدرت و نفوذ به سادگی رد و بدل شوند و دین و مذهب نه از روی حرمت، بلکه از سر غرض جاه‌اندیشی از اوج و تعالی به پایین‌ترین درجه تنزل یافته بود. حالا به این شواهد التفات فرمایید:

سلطان طغرلبک: «عمیدالملک را به بغداد گذاشت و وکیل کرد تا سیده‌النساء خواهر خلیفه را در حباله نکاح او درآورد»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۱۱۱)

در جایی دیگر راوندی به ازدواج مه‌ملک خاتون دختر ملک‌شاه با ابوالقاسم عبدالله ملقب به المقتدی اشاره می‌کند که:

«امیر جعفر، پسر خلیفه را که مادرش مه‌ملک خاتون بود، خواهر ملک‌شاه ترکان خاتون او را می‌پرورد و با وجود پدرش مقتدی، ترکان او را امیرالمومنین می‌خواند»

(همان: ۱۴۰)

شاید به ظاهر و در انظار عموم این ازدواج‌ها طبیعی و مرسوم جلوه کند، اما مجموعه رفتارها و برخوردها در میان توده‌ها و مواقع لشکرکشی و یورش چهرهٔ دیگری را از شخصیت زن و ازدواج نمایان می‌سازد. این مقوله از منظر تفکر مارکسیسم و جامعه‌شناختی تکوینی گلدمن که در حقیقت بسط یافته این جریان فکری است، شی‌وارگی و کالاشدگی زن دانسته می‌شود. موضوع دین و مذهب در نهاد فکری سلجوقیان براساس ساختار راحة‌الصدور، خارج از قاعدهٔ میانجی‌شی‌وارگی زن نیست. به طور قطع آن‌گونه که مشخص است باورهای ایمانی و مذهب در

بعد پشتوانه‌سازی، تقویت سیطره‌دهی و تسلط بر نبض گروه‌های اجتماعی و انسداد راه اعتراض و مخالفت اجرا شده است. ایدئولوژی دینی در عصر سلجوقی ایمن‌ترین راه برای به چنگ آوردن اقشار و توده‌های مردم است. می‌خوانیم:

«به برکات قلم فتوی و قدم تقوی ایشان و نگاه داشت رعیت بر راه شریعت سلاطین آل سلجوق مستقیم شد. و چون پادشاه و زبردست و امیر و وزیر و جمله لشکر در املاک و اقطاع به وجه شرع و مقتضای فتوی ائمهٔ دین تصرف می‌کردند بلاد معمور و ولایات مسکون ماند»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۳۰)

و یا:

«در جملهٔ عراق کتب علمی و اخبار و قرآن به ترازو می‌کشیدند و یک من به نیم دانگ می‌فروختند

و قلم ظلم و مصادرات بر علما و مساجد و مدارس نهادند»

(همان: ۳۳)

این شواهد و قراینی از این دست که در راحة‌الصدور به فراوانی یافت می‌شود، دارای دو بازتاب و پنداشت متفاوت است؛ اول این که آل سلجوق در راستای برپایی گسترش دین و اجرای اصول آن و امنیت و رفاه مسلمانان قیام کرده‌اند و هر آنچه را انجام می‌دهند در قالب تکلیف و موجه است. دوم، بر پایهٔ جامعه‌شناختی ساخت‌گرای تکوینی این شیوه نوعی ابزاراندیشی است تا به این وسیله به مطامع نژادی و قومی خود برای استیلای همه‌جانبه مبادرت ورزند. این همان کالاشدگی دین است، چون دین ارزش مبادله‌ای پیدا کرده است و دیگر دین صرفاً دین نیست، بلکه ابزار و کالایی است در دست این حاکم و آن حاکم برای به رونق انداختن خواسته و نیازهای روزمره و تداوم سلطنت و حکمرانی.

۳-۵. قهرمان پروبلماتیک یا مسئله‌دار و جایگاه آن در راحة‌الصدر

یکی از شاخص‌های مهم در شالکة نظریهٔ ساخت‌گرایی گلدمن قهرمان پروبلماتیک است. این قهرمان در واقع فردی است آگاه به ارزش‌ها و تضادهای جامعه. عموماً می‌کوشد تا نقش متفاوت-تری نسبت به گروه و طبقهٔ حاکم داشته باشد تا از این رهگذر بتواند از تنزل ارزش‌ها و معیارهای انسانی جامعه جلوگیری کند. این افراد می‌توانند براساس درک شرایط و مقتضیات زمانی و مکانی، متفاوت بیندیشند و متفاوت نیز عمل کنند. البته طبقهٔ حاکم همواره با چنین قهرمانانی سرستیز و مجادله دارد و به نحوی از انحا می‌کوشد تا آن‌ها را به انزوا بکشاند تا مبادا انقیاد و سرسپردگی طبقات و گروه‌های اجتماعی دچار گسست شود.

هر چند قهرمان پروبلماتیک در عصر مدرن سرمایه‌داری و در ژانرهای رمان به‌طور مشخص قابلیت توجه و بررسی دارد، اما در طول ادوار جامعه بشری چنین انسان‌های برجسته‌ای وجود داشته‌اند تا با تلاش‌های آگاهانه و از روی بصیرت اجتماعی به طرز واقع‌بینانه سیر هدایت جامعه را ترسیم کنند. قدر مسلم در دورهٔ سلجوقیان نیز چنین قهرمانان روشن‌فکر و آگاه به نظام‌ها و نیازی اجتماعی وجود داشته است. البته تفاوت زمانی قهرمانان مسئله‌دار در دوره‌های تاریخی گذشته و حال قیاسی مع‌الفارق است.

ناگفته نماند آن‌طور که در میانی و اصول تفهیمی جامعه‌شناسی ساخت‌گرایی گلدمن مطرح شده، «افراد انقلابی که روشن‌فکران اهل عمل‌اند کاری که در این چشم‌انداز می‌کنند این است که به انسان‌ها یاری می‌رسانند تا از گرایش‌های طبیعی که در اعماق وجودشان نهفته و تمدنی سرکوب‌گر آن‌ها را تباه ساخته، آگاهی به‌دست بیاورند. آن‌ها برای این منظور انسان‌ها را به رسالت راستین‌شان باز می‌گردانند: پرداختن به ایجاد اتحاد و از همین رهگذار، ساختن تاریخ» (گلدمن، ۱۳۷۱: ۲۱۸). این نوع قهرمانان گاه خود آفرینندهٔ اثرند که در واقع خرد جمعی و جهان-بینی اجتماعی را نمایندگی می‌کنند و گاه می‌توانند شخص دیگری در دوره‌ای مشخص باشند که در لابه‌لای سطور، حضور و نقش فکری‌شان را در نمایندگی از طبقه و گروه خاص آشکار سازند و نویسندگان از پس نحوهٔ پردازش زبانی، تعلق خاطر و وابستگی‌های اجتماعی‌شان را بروز می‌دهند.

آنچه از متن راحة‌الصدر قابل دریافت است، بعضی از وزیران ایرانی به خصوص خواهی نظام‌الملک می‌تواند در سلک قهرمان پروبلماتیک جامعه‌شناختی ساخت‌گرایی تکوینی برای

عصر سلجوقی برای بررسی مدنظر قرار گیرد، چون خواجه نظام‌الملک در شالوده‌سازی علمی و ایجاد مدارس و رونق اندیشه و تربیت عالم و متعلم نقش بسیار مؤثر و انگیزنده داشته و البته بسیار آگاهانه نیز عمل کرده است.

اگر فرمانروایان سلجوقی به هر شکل و واسطه‌ای دریافته‌اند که هرگز در طولانی مدت با اتکای به عده و عده‌ی خود نمی‌توانند به دلیل شرایط فرهنگی، اجتماعی و نگرشی بر شهرها و ممالک ایرانی مسلط شوند؛ بنابراین، وزیرگزینی ایرانی و ایرانی‌تبار را راه چاره می‌بینند و به این نیز عمل می‌کنند. در منابع تاریخی مستند به فراوانی می‌خوانیم که در عصر شاهان سلجوقی، وزیران در مقام وزارت به منزلهٔ شمشیر و قلم بودند (ر. ک: سعیدیان و یوسفی، ۱۳۸۶: ۱۰۱). در راحة‌الصدور می‌خوانیم:

«پادشاه باید که کسی را پرورد و بزرگی را برکشد که اصل و مروت و عقل و آبوت از غدر و خیانت بازدارد و عقل مروّت او را بر سر وفا و امانت دارد که هر فرع با اصل خویش رود و هر شاخ سر با درخت خود زند و استدلال از سیرت پادشاه به گماشتگان توان کرد و عقل دهقان از دخل بستان توان شناخت که حرّ و جوانمرد آلا آزادمردی را نپرورد و دهقان عاقل آلا دخل نیکو نکارد و چون این مقدمات در نظام‌الملک و پسران بوذ سلطان او را تربیت می‌فرمود»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۱۳۳)

و یا راوندی در جایی دیگر دربارهٔ مؤیدالدین طغرایی، یکی از وزیران مسعود بن محمد سلجوقی چنین روایت می‌کند:

«کمال فضل و جمال عدل و غزارت دانش داشت و به عظمتی تمام دوات پیش او نهاد و او را از دانش و ادب و شعر و لغت عرب حظی وافر و قسطی کامل بود، زینت تاج و تخت سلطان بود و در عظمت او افزود»

(همان: ۲۳۹)

حال اگر سلطان ملک‌شاه و شاهان دیگر سلجوقی از یمن وجود وزیرانی از جمله خواجه نظام‌الملک قادر شدند تا به اتفاقات خوشایندی در توسعه و تسلط دست یابند، اما آنچه برای قوم

ایرانی از قبل خواجه نظام‌الملک از قوم ترک‌تبار سلجوقی نصیب ایرانیان شد نه تنها توسعه و ساخت مراکز علمی بود، بلکه در بخش مهم و البته به شکلی خاموش و استفاده آگاهانه از نابخردی سلجوقیان بود. بر همین پایه می‌توان به خواجه نظام‌الملک قهرمان مسئله‌دار و اصطلاحاً پروبلماتیک اطلاق کرد. چون او در حفظ هویت و فرهنگ ایرانی مجدانه کوشید که ثمرهٔ این آگاهی و عمل اجتماعی به طور یقین تا به امروز متبلور و پایدار است.

گفته شد قهرمان پروبلماتیک چون در راه اجرای اهداف انسانی و اجتماعی متعهد است و برای حفظ هویت طبقه اجتماعی خود و حتی مصلحت طبقات تحت ستم از هیچ کوششی مضایقه نمی‌کند؛ از همین رو، یا به انزوا کشیده می‌شود یا به شکلی از بین برده می‌شود. همان سرنوشتی که برای خواجه و بعضی از وزیران ایرانی دیگر اتفاق افتاد:

«با این همه چون سمع سلطان از عثرات نظام‌الملک پر شد یک روز کس فرستاد و به نظام‌الملک پیغام داد که تو با من در ملک شریکی و بی مشورت من هر تصرف که می‌خواهی می‌کنی و ولایت و اقطاع به فرزندان خود می‌دهی بینی که بفرمایم تا دستار از سرت بردارند، او جواب داد که آنک ترا تاج داد دستار بر سر من نهاد»

(همان: ۱۳۴)

سرانجام:

«چو لشکر به نهانند رسید به اغرای خواجه تاج الملک ملاحظهٔ مخاذیل نظام‌الملک را کارد زدند چه هیچ مسلمان برقتل چنان شخصی اقدام نکردی»

(همان: ۱۳۵)

و این هم نتیجه:

«چه بی حمیت قومی‌اند این سلجوقیان»

(همان: ۱۴۷)

۴-۵. آگاهی ممکن و صوفیان در ساحت ساخت‌گرایی تکوینی راحه‌الصدر

در نگرش جامعه‌شناختی گلدمن، مقوله آگاهی ممکن اصطلاحی مهم و مطرح دانسته می‌شود. «عبارت آگاهی ممکن ترجمانی از لوکاج است. لوکاج در کتاب تاریخ و آگاهی طبقاتی به‌هنگام بحث درباره آگاهی ممکن به تشریح درون‌مایه نظری آگاهی طبقاتی می‌پردازد و آن را به صورت آگاهی بالقوه و آگاهی کلیت ساز تعریف می‌کند. آگاهی طبقاتی عبارت است از اندیشه‌ها و احساس‌هایی که اعضای یک طبقه خودآگاه؛ یعنی طبقه‌ای که به درک موقعیت اجتماعی خویش نائل آمده است باید داشته باشد» (فراروتی^۱، ۱۳۹۲: ۲۰۰). علاوه بر این «آگاهی ممکن یک طبقه اجتماعی همیشه یک جهان‌بینی را تشکیل می‌دهد و از دیدگاه روان‌شناسی منسجم است و ممکن است به صورت مذهب، فلسفه، ادبیات یا هنر بیان شود» (گلدمن، ۱۳۸۲: ۳۹).

با این توضیح و تبیین، آنچه از نظر ماهیت درباره آگاهی ممکن صوفیان قابل ذکر است، این است که صوفیان در عصر سلجوقیان طبقه‌ای اجتماعی با اندیشه و جهان‌بینی خاصی بوده‌اند که توانسته‌اند با همراه‌سازی طیف وسیعی از توده‌ها با بهره‌گیری کاملاً آگاهانه از تشکیلات هم-مسلك پیشین با قدرت اجتماعی و نفوذ فراوان انسانی در گستره‌ای از اقصا نقاط آن روز ظهور یابند. مطمئناً همین فراگیری و قدرت تشکیلاتی غیرقابل انکار صوفیان موجب شده تا لمبتن^۲ در مطالعات صوفیان عصر سلجوقی اذعان کند که «دو گروه از طبقات مذهبی در جامعه موقعیت و پایگاه ویژه‌ی داشتند؛ سادات و صوفیان. ایشان پیروان زیادی بین مردم داشتند؛ از این رو، طبقه حاکم نمی‌بایست از آن‌ها غافل می‌شد، بلکه می‌بایست آن‌ها را زیر چتر خود می‌گرفت» (پرگاری و حسینی، ۱۳۸۹: ۳۱).

غیر از عامل جمعیتی صوفیان، نکته مهم دیگر برای توجه طبقه حاکم سلجوقی به صوفیان بعد نظامی آنان بوده است؛ «زیرا صوفیان توانایی متحد کردن مردم را در مقابل هجوم‌های خارجی و درگیری‌های داخلی داشتند» (همان). قدر مسلم، آگاهی ممکن که به عنوان جهان‌بینی و نگرش صوفیان اطلاق می‌شود؛ یکی این که تصوف «لبریز از تسامح و تساهل بود» (همان: ۳۸) و دیگری «احترام به انسانیت، تعلیم و آراستگی و آزادگی، صفا و دفع ظاهرپرستی و گرایش به تعاون و

1. Frarrarotti, F.
2. Lambton, A.

ایتار» (همان) که همین ویژگی‌ها هر روز به اقبال عمومی آنان می‌افزود و حاکمان سلجوقی از مخاطره و بحران بالقوهٔ آنان به درستی واقف بودند؛ پس به هر ترفند و شگردی در پی مصادره به نفع قدرت اجتماعی و طبقاتی آنان بودند تا از این امکان و ظرفیت برای تحکیم حکم‌رانی خود استفاده کنند که سرانجام نیز موفق شدند.

اصولاً چون صوفیان، افکار و احساسات طیف توده‌ها را نمایندگی می‌کردند؛ بنابراین، این جریان فکری از نگاه جامعه‌شناسی ساخت‌گرایی تکوینی گلدمن مهم ارزیابی می‌شود و به همین دلیل از بوریس ساچکوف^۱ نقل شده است: «سازندگان واقعی تاریخ، نه قهرمانان و حکمروایان، بلکه مردم عادی و شرکت‌کنندگان در جنبش توده‌ها هستند» (شهبازی، حسینی و عسگری حسن‌لو، ۱۳۹۳: ۸۶). به هر روی، این طبقه از جمله موضوعاتی است که به‌طور مشخص در راحة‌الصدور بیان شده و به معناداری ساختار این اثر از نقطه‌نظر جامعه‌شناختی ساخت‌گرا کمک کرده است. ناگفته نماند بعد از جذب و حل صوفیان در بدنهٔ فرمانروایی سلجوقیان، بعدها و گاه تا به امروز اثرات فکری و طرز جهان‌بینی آن‌ها به طریقی در بخشی از ابعاد فرهنگی و جغرافیای ایران جریان دارد. اکنون به نمونه‌هایی از شواهد متنی راحة‌الصدور دربارهٔ صوفیان التفات فرمایید:

«شنیدم که چون سلطان طغرلبک به همدان آمد از اولیا سه پیر بوذند بابا طاهر و بابا جعفر شیخ حمشا، کوهی است بر در همدان آن را خضر خوانند بر آن جا ایستاده بوذند، نظر سلطان بریشان آمد، کوبه‌ی لشکر بداشت و پیاده شد و با وزیر ابونصر الکندری پیش ایشان آمد و دست‌هاشان ببوسید، بابا طاهر پارهٔ شیفته گونه بوذی او را گفت ای ترک با خلق خدا چه خواهی کرد، سلطان گفت آنچه تو فرمایی، بابا گفت آن کن که خدا می‌فرماید، آیه: ان الله یامر بالعدل و الاحسان»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۹۹-۹۸)

و یا:

«... و از جمله حرکات پسندیده کی کرد آن بوذ کی چون سلطان را به آذربایجان می‌برد خواجه امام شیخ الاسلام ظهیر الدین البلخی را که مقدم و محترم و پیشوای همه همدان

1. Suchkov, B.

بوذ فرمود که مارا رغبتست که برکات قدم ائمهٔ دین و علمای اسلام مصحوب خداوند عالم باشند»

(همان: ۳۰۰-۲۹۹)

۵-۵. فاعل‌های فرافرادی و نقش گفتمان‌ها در انسجام ساختاری راحة‌الصدور

فاعل‌های فرافرادی یا کنش‌های جمعی و نقش بین‌گفتمانی اجتماعی در میان انگاشت‌های نظریهٔ گلدمن به لحاظ کاربردی حائز توجه است. باید در نظر داشت که کارکرد فاعل‌های فرافرادی و نقش آن‌ها در گفتمان‌سازی جامعه‌شناسی سنتی ادبیات با آنچه در جامعه‌شناسی ساخت‌گرا مدنظر است، متفاوت است؛ چون در مورد اول آگاهی‌های ذهنی و تجربی به صورت سطحی و بیرونی از نویسنده به متن منتقل می‌شود و این در حالی است که در مورد دوم به شکلی که گلدمن تصریح می‌کند، ارتباطی عمیق و درهم‌تنیده وجود دارد. وی «پیوند اساسی میان حیات اجتماعی و آفرینش ادبی را نه در مقایسهٔ محتوای این دو عرصه، بلکه در بررسی ساختارهای ذهنی حاکم بر گروه اجتماعی و اثر هنری یا در بررسی مقوله‌های که در زمان معین، آگاهی تجربی یک گروه اجتماعی و جهان خیالی آفریدهٔ نویسنده را سامان می‌دهد در نظر می‌گیرد. او در وهلهٔ نخست، مفهوم فاعل جمعی و نیز فوق‌فردی را به عنوان آفرینندهٔ راستین محصول فرهنگی و به ویژه آثار ادبی مطرح می‌کند» (فراروتی، ۱۳۹۲: ۲۰۰-۱۹۹).

با تشخیص و درک تمایز این دو، فاعل‌های فرافرادی برجسته در راحة‌الصدور عبارت‌اند از: خانوادهٔ سلطنت و صنف‌های وزارت، امارت، قضات، سرهنگ، دبیر، حاجب، شحنه، سالار، کوتوال، وکیل، غلامان خاص، رسول، اتابک، مستوفی، کدخدای، حَشْر، جامه‌دار، امیربار، خیل‌تاش، عوان و توده‌ها. درحقیقت اگر بخواهیم براساس قاعدهٔ علمی دربارهٔ کلیت و معناداری ساختار راحة‌الصدور سخن بگوئیم باید به شکل مجزا به ساختار ذهنی و جهان‌نگری صنف‌ها و خانوادهٔ سلطنت پرداخت، اما مجالی برای تشریح آن‌ها نیست و ناگزیریم در قالبی جمعی اظهارنظر کرد.

بدیهی است به دلیل ماهیت و کارکرد نهادها در هر جامعه‌ای بین گروه‌ها همواره دیالکتیک بین‌گفتمانی برقرار خواهد بود. از آنجا که در جامعهٔ دورهٔ راوندی تمام فاعل‌های فرافرادی در شاکلهٔ صنف‌ها تحت انقیاد خانوادهٔ سلطنت و دیوان‌سالاری قرار دارند؛ بنابراین، با گنجاندن همهٔ

این‌ها در دو ساختار اجتماعی فرمانروایی سلجوقی و جامعهٔ عصر سلجوقی بهتر می‌توان به کنه واقعیت تاریخی و اجتماعی زمانهٔ وی پی برد و سرانجام می‌توان دربارهٔ تأثیر جهان‌نگری فاعل‌های فرافردی در خلق راحه‌الصدر متقن‌تر نیز قضاوت کرد. پس در راحه‌الصدر می‌خوانیم:

«اردشیر بابک گفت پادشاه باید که وزیری را به دست آرد و حاجبی را بگمارد و ندیمی را بدارد و دبیری بیارذ که وزیر قوام مملکت بود و ندیم نشان عقل شوذ و دبیر زبان دانش ا. باشد و حاجب سیاست افزاید»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۹۷)

و یا:

«و سبب این عداوت آن بود که سلطان ملکشاه پسری داشت از ترکان خاتون نام او محمود، مادر می‌خواست که سلطان او را ولی عهد کند و او سخت خرد بود و برکیارق که از زبیده خاتون بود دختر امیر یاقوتی خواهر امیر اسمعیل بزرگ تر فرزندان سلطان بود نظام‌الملک میل او می‌کرد»

(همان: ۱۳۴)

و یا:

«سلطان محمد پادشاهی خدای ترس و عادل و سابس و عالم دوست بود اما به ادخار مال میلی عظیم داشت»

(همان: ۱۶۳)

اگر بخواهیم براساس همین مدخل‌ها رویکرد ساخت ذهنی فاعل‌های جمعی را که در نمود بیرونی به هیات فاعل فردی نشان داده شده‌اند، سنجیده و علمی قضاوت کنیم به این نتیجه دست می‌یابیم که فاعل‌های جمعی صنف‌ها به هر طریقی قبل از هر چیزی به مصالح و منافع خودشان می‌اندیشند با وجود اینکه تحت فرمانروایی فاعل‌های جمعی صنف غالب؛ یعنی پادشاهان به سر می‌برند. سرانجام جریان این ساختار ذهنی به این جا ختم می‌شود که کلیت این رقابت‌ها، تضادها، از هم گسیختگی‌ها و تمرد و سرکشی‌های پیدا و پنهان، فساد و ارتشا و غارت و چپاول و موارد

فراوان دیگر که سراسر راحه‌الصدور به صورت سیال یافت می‌شود در حقیقت بیانگر تضاد نگرشی و فرهنگی بین فاعل‌های فرافردی در دو طیف جامعه است. همین تقابل‌ها منجر به تعارض‌ها و آسیب‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی اقتصادی جدی و فراگیری در گسترهٔ ممالک زیر نفوذ و حکمرانی سلجوقیان شده است که سرجمع این‌ها به طرزى واقع‌بینانه وضعیت عصر راوندی را متبلور می‌گرداند. مطلب قابل تأمل دیگر این است که راوندی به صورتی با رعایت جانب احتیاط آگاهانه یا ناآگاهانه به بیان آن‌ها می‌پردازد؛ به بخشی از آن‌ها التفات فرماید:

«امرای دولت و حشم او در مهلت ایام دولت و فسحت اسباب نعمت طاغی و باغی شدند و چون دستی بالای دست خود ندیدند، دست تطاول از آستین بیرون کشیدند و بر رعایا ستم آغاز نهادند»

(همان: ۱۷۱)

وی ریشهٔ این تعدی و ستم را سوء تدبیر سلطان می‌داند و می‌نویسد:

«سوء التدبیر سبب التدمیر، تدبیر بد، تدمیر و فساد آرد»

(همان: ۱۴۶)

راوندی گاهی به موازات مدح و ستایش پادشاهان و وزرای سلجوقی به خصلت‌های بد و ناپسند آنان می‌پردازد. در جایی وی بعد از ذکر فضایل سلطان طغرل بن ارسلان به علت غرور و تکبر، او را نکوهش می‌کند:

«به زور بازو مغرور بودی گرز او سی من بوذ چنانک به یک زخم مرد و اسپ را بکوفتی»

(همان: ۳۶۸)

یکی از عمده مباحثی که راوندی به‌طور جدی و برجسته در اضلاع نوشتار مطرح کرده و آن را با زبانی صریح‌تر و گویا هماهنگ با خواست و جهان‌نگری‌اش در راستای بنیان جامعه‌اندیشی تبیین کرده است، مقولهٔ آزادی بیان است. ایشان آزادی بیان را یک مسئلهٔ مغفول سیاسی جامعه آن روزگار برشمرد است:

«زبان نگاه‌دار تا از قهر سلطان امان یابی»

(همان: ۱۴۷)

«زخم زبان از طعن سنان سخت‌تر باشد»

(همان: ۱۴۸)

در ادامه می‌نویسد:

«مؤیدالملک گرفتار آمد و چند روز در بند بود»

(همان: ۱۴۷)

پس از آزادی از زندان به وزارت رسید، اما چون در جایی گفته بود:

«چه بی حمیت قومی اند این سلجوقیان»

(همان: ۱۴۸)

سلطان دستور داد:

«چشمش ببستند و بر کرسی نشاندند و زخمی چنان زد که گردن بگزارد و سر هنوز

بر دوش بود که بجنیب سر بر زمین افتید»

(همان)

همهٔ این شواهد متنی کلیتی جامع از ساختار تاریخ سیاسی سلجوقیان را آشکار می‌کند و نحوی کنش فکری و کلامی راوندی او را در دو ساحت متضاد می‌نشانند؛ گاه قهرمان استثنایی و گاه هم‌داستان با سیاست غالب.

۵-۶. مقولات ارزشی کیفی و برآیند ساخت‌ذهنی راحة‌الصدور

غرض از مقولات ارزشی کیفی به آن دسته از مقولاتی اطلاق می‌شود که می‌توانند به عنوان ابزارسنجش متون در ارزش‌گذاری خوانش‌های جامعه‌شناختی مفید واقع شوند. این مقولات عملاً کارکردی بنیان‌شناختی اجتماعی انسانی دارند و عبارت‌اند از: آزادی، برابری، برادری، امنیت، آموزش، رفاه و موضوعاتی از این قبیل است.

شاید برای بسیاری ایجاد پرسش کند که طرح چنین مقولاتی در چهارچوب جوامع امروزی و توسعه‌یافته می‌گنجد نه قرن ششم تاریخ آفرینش راحة‌الصدور. در این صورت باید خاطر نشان کرد که نه قرن ششم، بلکه قرن‌ها قبل از آن، زمانی که جوامع توانستند به درک اندیشهٔ حکومت‌سازی دست یابند به دلیل تحول جامعه و نیاز افراد و تغییر حکومت‌ها اندک‌اندک چنین موضوعاتی در سطح پیرامونی و ساختارجامعه پدید آمده است و این موضوع شامل حتی حاکمانی که از طریق یورش نظامی قدرت را تصاحب کرده‌اند، است؛ چه برسد به حکومت‌هایی که اساسی دینی داشته‌اند.

برای همه مشخص است که سلجوقیان حکومتی دینی بوده است و براساس برآیند بیرونی، شعار تشکیل و توسعه فرمانروایی ایشان برای گسترش و تحکیم مبانی دینی بوده است، پس لزوماً باید امور ارزشی و کیفی از جمله موارد یاد شده در ساختار راحة‌الصدور موجود باشد. به هر جهت، بسامد و فراوانی یا حضور این مقولات به هر حد و میزانی می‌تواند به ما شناختی دقیق از جهان‌بینی نویسنده و ساخت ذهنی متن ارائه کند که این مسئله بر پایهٔ مفروضات فکری ساخت-گرایی تکوینی لوسین گلدمن شایستهٔ دقت و توجه است.

بررسی و خوانش سطر به سطر راحة‌الصدور نشان می‌دهد که این اثر از کاربرد واقعی این مقولات به غیر از مقولهٔ عدل و آن هم صرفاً در ساختی ستایشی و مدحی و یکی دو بار مقوله‌های امنیت و علم و دانش از جانب فرمانروایان سلجوقی روایت نشده و این اثر دربارهٔ این موضوعات صامت و ساکت است:

«ملک تعالی روی زمین را به جمال عدل پادشاه غیاث الدین آراسته دارد و دین و دولت و دنیا و آخرت به اقصای قصارای امنیت و مطمح نظر مبارک و منتهای امانی خاطر اعلی اعلی الله شانه برساناد»

(راوندی، ۱۳۶۴: ۳۸۰)

و یا:

«و در خطه‌ی روم نشر فضایی که اهل خوراسان و عراق از خویشان کسب کرده اند بکنند و به دولت پادشاه عادل احیای دانش در این دیار بباشد و چنان سازد که آثار دانش اهل روم چنانک در ماتقدم بوذه است به جملهٔ جهان برسد... و علم فقه و خلاف و لغت عرب و خط و ادب و شعر پارسی و تازی درین طرف متداول السنهٔ ایشان شود»

(همان: ۵۵)

عمل و عکس‌العمل گاه و بی‌گاه سلجوقیان آشکار می‌کند که ایشان جهانی فرو بسته و منحصر به خواست ایدئولوژی و نژادی خود را داشته‌اند. در روش‌شناسی جامعه‌شناسی ساخت‌گرا اعتقاد بر این است هر آن‌چه ساختار در برابر آن خاموش یا جنبهٔ تقلیلی دارد، ذهنیت حاکم نسبت به آن توجهی ندارد یا مطلقاً بی‌اعتقاد است. بنابراین، راحة‌الصدر از حیث پویایی و پذیرش دیگری متعصبانه عمل کرده است و جهان‌نگری نویسنده بر این صحنه می‌گذارد؛ البته با سیاقی مرموزانه.

از زاویه دید اهمیت، ناگفته رها کردن عنصر مدح که به شکلی نسبت به هر مبحثی در راحة‌الصدر بسیار برجسته و فراگیر است، نادرست می‌نماید؛ زیرا این مبحث به تفهیم‌شناختی و معناداری ساختار کمک و تصریح می‌کند که عصر سلجوقیان روحیهٔ بزرگ‌نمایی و موجه جلوه دادن افراد مثل بسیاری از ادوار معمول و رایج بوده و به‌عنوان یک فرهنگ تلقی می‌شده و بسیاری از ستایش‌گران به دلیل تمرکز قدرت اقتصادی و سیاسی ناچار از پذیرش و رعایت آن بوده‌اند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش که براساس رویکرد جامعه‌شناختی ساخت‌گرای تکوینی لوسین گلدمن فراهم آمده، حاکی از آن است که ساختار ذهنی جامعهٔ عصر راوندی در معنادار کردن ساختار راحة‌الصدر و آیه‌السرور تأثیر گذاشته است و این تأثیرگذاری نشان می‌دهد که انطباقی منسجم از حیث خصلت جمعی با ساختار اثر که از رهگذر آگاهی‌های ممکن و آگاهی‌های واقعی پیرامونی و بین‌گفتمانی نهادهای اجتماعی به‌دست آمده، وجود دارد.

جهان متنی راحة‌الصدور در عرصهٔ سیاست‌گذاری سلجوقیان به‌طرزی کاملاً آشکار نشان می‌دهد که آنان دارای خوی بدوی و بیابانی بوده‌اند و چون در مملکت‌داری تجربهٔ زیسته و عملی نداشته‌اند؛ بنابراین، با تعدی و خشونت رفتار می‌کرده‌اند و این رفتارها نه تنها در مواقع لشکرکشی، بلکه در مواقع غیر آن و در تمامی بخش‌های جامعه صورت گرفته است و به‌طور مشخص می‌توان به این موارد اشاره کرد: به دارآویختن، خفه کردن، سر بریدن، مثله کردن، سوزاندن، مسموم کردن، کندن پوست، افکندن از بلندی، کور کردن، بریدن اندام، اخته کردن، تعرض به نوامیس، غارت و چپاول کردن، ریختن خاک در دهان و کندن ریش.

شی‌وارگی و کالاشدگی زن و دین از جمله مواردی است که در پی خوانش جامعه‌شناسانهٔ راحة‌الصدور به‌دست آمد و جهان‌نگری مستتر نویسنده و متن را نشان می‌دهد. در عصر سلجوقیان زنان هیچ‌گونه هویتی ندارند و نباید گمان کرد چند زنی مثل ترکان خاتون و زبیده خاتون دلیلی باشد به حضور مؤثر زنان در آن دوره. آنچه از ساختار متنی بر می‌آید بیان‌گر این است که دختران و زنان در فرمان‌روایی سلجوقی کالایی بالقوه در دست حاکمان بوده‌اند تا برای دستیابی به منافع سیاسی و قومی و هم‌چنین پشتوانه‌سازی خود اقدام کنند؛ اگرچه به‌ظاهر در قالب ازدواج به عنوان رعایت اصلی شرعی انجام شده است. دین هم از چنین برداشتی به دور نمانده است. اگر سلجوقیان خود را به لباس دین و هیأت مذهب آراسته بروز داده‌اند، اما شواهد و اضلاع‌اندیشی متن بیان‌گر آن است که دین و مذهب به موازات زن در عرصهٔ سیاست‌گذاری حاکمان سلجوقی ارزش مبادله‌ای داشته‌اند.

یکی از مباحث مهم و قابل‌طرح که در مبانی جامعه‌شناسی گلدمن قابل توجه است قهرمان پروبلماتیک یا قهرمان مسئله‌دار است. براساس جهان‌نگری قومی و طبقاتی و نقش آن در انسجام‌دهی ساختاری، متن راحة‌الصدور از بعد جهان‌بینی جمعی از شخصیت و طرز اندیشه و عمل خواجه نظام‌الملک قهرمانی پروبلماتیک ساخته است که می‌تواند در همان شاکله و شالودهٔ قهرمان مسئله‌دار گلدمن جای گیرد. راوندی در بیان این موضوع به‌وجهی غیرصریح و پوشیده رفتار کرده است و گویا آگاهانه نخواسته تا به‌طور آشکار و مفصل از اقدامات وی سخن بگوید. متن به شکلی گزیده و معنادار تمایز و تفاوت دو نظام فکری ایرانی و ترکی سلجوقی را نمایانده است.

خواجه نظام‌الملک چون به حیطة جهان‌بینی سلجوقیان و از تضاد موجود در جامعه آگاه بوده است؛ بنابراین، همواره تلاش کرده تا در مسیر تفکر و نظام جهان‌بینی قوم ایرانی در بنیان‌سازی مفاهیم و مبانی تمدن ایرانی حرکت کند و از فرصت ایجاد شدهٔ نیاز سلجوقیان به فراوانی بهره برده است؛ هرچند سرانجام بار دیگر به وسیلهٔ همان خوی سلجوقی از پای درآمده است.

آگاهی ممکن صوفیانه از جمله مفاهیمی است که در خوانش راحة‌الصدر با انطباق شاخص‌های نظریهٔ جامعه‌شناسی گلدمن به دست آمده است. راوندی در بیان این موضوع به چگونگی احترام مشایخ در نزد حاکمان سلجوقی پرداخته است، اما در خفا و به شکلی خاموشانه به موضوع مهم و کانونی جامعه‌شناسانه که همان نقش توده‌ها و اهمیت آنان در پیکرهٔ اجتماع است، مبادرت ورزیده است. سلجوقیان به هر سبک و سیاقی متوجه بوده‌اند که توده‌ها می‌توانند برای حاکمان سلجوقی خطر و آسیبی بالقوه باشند؛ بنابراین، برای رفع این خطر ناگزیر می‌شوند ارتباطی صمیمی و البته آگاهانه با مشایخ برقرار کنند تا با این کار با کم‌ترین چالش، توده‌ها را تحت کنترل درآورند و علاوه بر این در مواقع لشکرکشی و دفع دشمنان داخلی از جمعیت و توانایی‌های آنان نیز استفاده کنند.

موضوع فاعل‌های فرافرادی و بین‌گفتمانی علاوه بر مباحث ذکر شده از جمله موضوعاتی است که در بیان انسجام و جهان‌بینی حاکم بر ساختار راحة‌الصدر نقشی معین داشته‌اند. بسیاری از فاعل‌های فرافرادی در راحة‌الصدر در قالب شخص جلوه می‌کنند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: خانوادهٔ سلطنت و صنف‌های وزارت، امارت، قضات، سرهنگ، دبیر، حاجب، شحنة، سالار، کوتوال، وکیل، غلامان خاص، رسول، اتابک، مستوفی، کدخدای، حشر، جامه‌دار، امیربار، خیل‌تاش، عوان و توده‌ها. از آن‌جا که فاعل‌های فرافرادی در راحة‌الصدر جهان‌بینی گروه‌ها و طبقات خویشان را نمایندگی می‌کنند؛ از این رو، شاهد تضاد و رقابت‌های فراوانی هستیم که همین امر نشان می‌دهد که وضعیت انضباط اجتماعی، شرایط اقتصادی و سیاسی و دینی و نهادها دیگر چگونه است. ناگفته نماند هر یک از طیف‌های درون حکومتی در پی به دست آوردن منافع بیش‌تر هستند، اما همواره واهمهٔ جهان‌بینی و گفتمان فرافرادی مسلط سلجوقی را از ذهن دور نمی‌کنند.

در راحة‌الصدر از مقوله‌های ارزشی کیفی؛ یعنی برابری، برادری، آزادی، عدالت و امنیت چندان سخن قابل‌ذکری گفته نشده است. اگر هم دربارهٔ عدالت پادشاه و مقوله‌هایی از این دست

گفته شده جنبهٔ ستایشی و مدحی دارد و همین مطلب به درستی نشان می‌دهد که مدح و ستایش غیرواقع در دورهٔ سلجوقیان به عنوان یک فرهنگ و گفتمان غالب رایج بوده است و همه به وجهی ناگزیر از رعایت بوده‌اند.

به‌طور کلی آنچه از نحوهٔ نگرش و جهان‌بینی راوندی در آفرینش راحه‌الصدر بر اساس این پژوهش می‌توان گفت تشتت و تزلزل و احتیاط در بیان موضوعات است و وی سعی کرده غیر از مدخل مدح و ستایش که خیلی برجسته و فراگیر گزارش شده مابقی موارد را ضمنی و یا ایما و اشاره‌ای بیان کند. همین امر به واقع نموداری است از شرایط سیاسی و فضای اجتماعی و اقتصادی حاکم در دورهٔ سلجوقیان که کلیت ساختار راحه‌الصدر را معنادار کرده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی ندارند.

- اسکارپیت، روبر. (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه مرتضی کتبی. تهران: انتشارات سمت.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۶۹). *سبک‌شناسی*. جلد دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پرگاری، صالح و حسینی، سیدمرتضی. (۱۳۸۹). *تصوف و پیامدهای اجتماعی آن در دورهٔ سلجوقیان*
 تاریخ در آینه پژوهش، ۷(۳)، ۲۹-۴۸. <https://tarikh.nashriyat.ir/node/613>
- ترابی، علی‌اکبر. (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی ادبیات فارسی*. تبریز: انتشارات فروزش.
- راوندی، محمد. (۱۳۶۴). *راحة‌الصدور و آية‌السرور*. تصحیح محمداقبال. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). *روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی*. تهران: انتشارات سخن.
- زیما، پیرو. (۱۳۹۲). *روش‌های تجربی و دیالکتیکی در جامعه‌شناسی ادبیات، «درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات»* گزیده و ترجمهٔ محمد جعفر پوینده. تهران: انتشارات نقش جهان.
- سعیدیان، غلامحسین، زهرا، یوسفی. (۱۳۸۶). *وزیران سلجوقیان بزرگ از نگاهی دیگر*. مسکویه، ۲(۶)، ۱۰۱-۱۳۲. <https://ensani.ir/file/download/article/20120325115641-1013-46.pdf>
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). *نقد ادبی*. تهران: انتشارات میترا.
- شهبازی، آرزو، حسینی، مریم و عسگری حسن لو، عسگر. (۱۳۹۳). *نقد ساخت‌گرایی تکوینی رمان همسایه‌ها اثر احمد محمود. دوفصلنامهٔ نقد داستان معاصر فارسی*، ۲(۳)، ۶۶-۹۱.
- عسگری حسن لو، عسگر. (۱۳۸۶). *نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی با تأکید بر ده رمان برگزیده*. تهران: انتشارات فرزانه روز.
- فتوحی، محمود. (۱۳۷۹). *نقد خیال (نقد ادبی در سبک هندی)*. تهران: انتشارات روزگار.
- فراوتی، فرانکو. (۱۳۹۲). *لوکاج، گلدمن و جامعه‌شناسی رمان، «درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات»* گزیده و ترجمهٔ محمد جعفر پوینده. تهران: انتشارات نقش جهان.
- کتبی، مرتضی. (۱۳۸۷). *حرف مترجم، جامعه‌شناسی ادبیات، روبر اسکارپیت*. تهران: انتشارات سمت.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۹۲). *روش ساخت‌گرایی تکوینی در جامعه‌شناسی ادبیات «درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات گزیده و ترجمه محمد جعفر پوینده*. تهران: انتشارات نقش جهان.
- _____ (۱۳۸۲). *نقد تکوینی*. ترجمه محمدتقی غیاثی. تهران: انتشارات نگاه.
- _____ (۱۳۷۷). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمهٔ محمدجعفر پوینده. تهران: انتشارات نقش جهان.

_____ (۱۳۷۶). *جامعه، فرهنگ، ادبیات*. ترجمهٔ محمدجعفر پوینده. تهران: انتشارات چشمه.

_____ (۱۳۷۱). *جامعه‌شناسی ادبیات دفاع از جامعه‌شناسی رمان*. ترجمهٔ محمدجعفر پوینده. تهران: انتشارات هوش.

مکاریک، ایرنا ریما. (۱۳۸۸). *دانش نامهٔ نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمهٔ مه‌ران مهاجر و محمد نبوی. تهران: انتشارات آگه.

ولک، رنه، وارن، اوستن. (۱۳۸۲). *نظریهٔ ادبیات*. ترجمهٔ ضیا موحد و پرویز مهاجر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ولی‌پور هفشجان، شهناز. (۱۳۸۷). *لوسین گلدمن و ساخت‌گرایی تکوینی*. مجلهٔ دانشکدهٔ علوم انسانی دانشگاه سمنان، ۷(۲۵)، ۱۲۹-۱۴۳.

Translated References to English

- Asgari Hassan LU, A. (2016). *Social criticism of contemporary Persian novels with an emphasis on ten selected novels*. Tehran: Farzan Rooz. [In Persian]
- Bahar, M. T. (1990). *Stylistics. Second volume*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Fotuhi, M. (2000). *Naqd Khayal (literary criticism in Indian style)*. Tehran: Rozgar Publications. [In Persian]
- Farruti, F. (2012). *Lukacs, Goldman and the Sociology of the Novel, "Introduction to the Sociology of Literature"*, excerpted and translated by Mohammad Jafar Poindeh. Tehran: Naqsh Jahan Publications. [In Persian]
- Goldman, L. (2012). *Developmental constructionist method in the sociology of literature, "Introduction to the sociology of literature"*, selected and translated by Mohammad Jafar Poindeh. Tehran: Naqsh Jahan Publications. [In Persian]
- _____ (2003). *Constructive criticism*, translated by Mohammad Taghi Ghiashi. Tehran: Negah Publications. [In Persian]
- _____ (1998). *An introduction to the sociology of literature*, translated by Mohammad Jaafar Poindeh. Tehran: Naqsh Jahan Publications. [In Persian]
- _____ (1997). *Society, Culture, Literature*, translated by Mohammad Jaafar Poindeh. Tehran: Cheshme Publications. [In Persian]
- _____ (1992). *Sociology of literature in defense of the sociology of the novel*, translated by Mohammad Jafar Poindeh. Tehran: Hosh Publications. [In Persian]
- Katabi, M. (2008). *"Translator's letter", Sociology of Literature, Ruber Scarpit*. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
- Makaryk, I. R. (2009). *Encyclopaedia of Contemporary Literary Theories*, translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Pergari, S., and Hosseini, S. M. (2009). Sufism and its social consequences in the Seljuq period. *History in the Mirror of Research*, 7(3): pp. 29-48. <https://tarikh.nashriyat.ir/node/613> [In Persian]
- Rawandi, M. (1985). *Rahal al-Sudor and Ayat al-Suror*. Edited by Mohammad Iqbal. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

- Saidian, Gh. H., and Yousefi, Z. (2007). Great Seljuk Ministers from Another View. *Meskovye*, 2(6): pp. 101-132. <https://ensani.ir/file/download/article/20120325115641-1013-46.pdf> [In Persian]
- Shamisa, C. (2008). *Literary criticism*. Tehran: Mitra Publications. [In Persian]
- Shahbazi, A., Hosseini, M., and Asgari Hasan Lu, A. (2013). Criticism of the formative constructionism of the novel Neighbors by Ahmad Mahmoud. *Technical Quarterly of Narrative Studies*, 2(3): pp. 66-91. [In Persian]
- Scarpit, R. (2007). *Sociology of literature*. Translated by Morteza Kotbi. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
- Turabi, A. A. (2006). *Sociology of Persian literature*. Tabriz: Forozesh Publications. [In Persian]
- Volk, R., and Osten, W. (2012). *The Theory of Literature*, translated by Zia Mowahed and Parviz Mohajer. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Valipour Hafeshjani, Sh. (2008). Lucien Goldman and Developmental Constructivism. *Semnan University Faculty of Humanities Journal*, 7(25): pp. 129-143. [In Persian]
- Zarinkoub, A. H. (2004). *The time, History of Iran from the beginning to the fall of the Pahlavi dynasty*. Tehran: Sokhn Publications. [In Persian]
- Zima, P. (2012). *Experimental and dialectical methods in the sociology of literature*, "Introduction to the sociology of literature", excerpted and translated by Mohammad Jafar Poindeh. Tehran: Naqsh Jahan Publications. [In Persian]